

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Hooi halen stroomafwaarts

Worst, Dennis

published in

De Vrije Fries

2014

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY-NC-ND

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Worst, D. (2014). Hooi halen stroomafwaarts: Het belang van hooiwinning voor de veenboeren in Zuidoost-Friesland. *De Vrije Fries*, 94, 279-298.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Hooi halen stroomafwaarts

Het belang van hooiwinning voor de veenboeren in Zuidoost-Friesland

DENNIS WORST

In de *Geschiedenis van de Friese landbouw* uit 1952 staat een mooie paragraaf van J.J. Spahr van der Hoek over hooiwegen, buitenvelden en bouwland.¹ Gebruikmakend van de Beneficiaalboeken en het Register van de Aanbreng uit 1511 beschrijft Spahr daarin verschillende hooiwegen en stelt ook vast dat vervoer van hooi eveneens over water plaatsvond. Daarnaast signaleert hij dat de hooigebieden gebruikt werden door boeren uit parochies die niet direct aan deze hooiwinningengebieden grensden. Naar hij had vastgesteld, hadden niet alleen boeren maar ook kerkelijke instellingen en parochiegeestelijken er percelen liggen. Voor de grietenij Opsterland toont hij bijvoorbeeld aan dat diverse kerkelijke fondsen van parochies langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep over geestelijke goederen beschikten in de hooigebieden ten westen van Beets en Terwispe.²

Dit fenomeen is niet alleen waar te nemen in Opsterland. De Beneficiaalboeken tonen aan dat de geestelijke goederen van dorpen langs de boven- en middenloop van bijvoorbeeld het Koningsdiep, de Kuinder of de Linde onder meer bestonden uit hooilanden die veel verder westelijk gelegen waren.³ We weten nog maar zeer weinig over deze hooigebieden. Wanneer en hoe hadden geestelijken en boeren hier hun rechten verworven? Wat zeggen deze eigendommen ons over de bedrijfsvoering en het belang van de hooilanden? En zijn er overeenkomsten of verschillen tussen de verschillende hooigebieden in Zuidoost-Friesland?

Dit artikel biedt slechts een globale beschouwing van de bovenstaande problematiek. Na een korte en allerm minst volledige beschrijving van hooiwinningengebieden in Noord-Nederland ga ik in op de hooiwinning in Zuidoost-Friesland, meer in het bijzonder in de voormalige grietenijen Opsterland, West- en Ooststellingwerf en de voormalige gemeente Schoterland. Vervolgens sta ik kort stil bij het belang van hooi voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse agrarische bedrijfsvoering, om daarna aan de hand van de Beneficiaalboeken en andere bronnen de hooiwinning in de verschillende gebieden nader te bekijken.

Hooiwinningengebieden in Noord-Nederland

In Noord-Nederland zijn verschillende hooiwinningengebieden bekend. Spahr van der Hoek wees onder meer op het lage gebied tussen Rinsu-

mageast, Akkerwoude en Readtsjerk. Geestelijken uit deze dorpen, en ook uit Wãlterswãld, Dantumawoude en Murmerwoude, hadden hier hooilandpercelen in bezit. Het gebied tussen Suwãld, Garyp en Warten kan eveneens gekarakteriseerd worden als hooiwinningsgebied.⁴ Op de kaart van Schotanus-Halma uit 1718 zijn in Smallingerland de hooilanden en hooiwegen heel duidelijk aangegeven. Ingezetenen van de bovenstreams gelegen dorpen blijken in het westen van Smallingerland hooilanden te bezitten.⁵ In Achtkarspelen beschikten de dorpsgeestelijken en kerkfabrieken vooral over hooiland in de eigen parochie. Een uitzondering hierop vormen Buitenpost en Twijzel. De priesters en kerkvoogden konden hun hooivoorraad hier aanvullen met hooi uit het zogenoemde 'Uitland'. Dit gebied ligt ten westen van Buitenpost, tussen Burum en de Trekweg.⁶ Uit Drenthe zijn ook voorbeelden van hooiwinningsgebieden bekend. De zogenoemde 'Onlanden', het gebied ten noorden van Tolbert, Roden en Peize, stond bekend als de Drentse hooischoor. Boeren van de pleistocene zandgronden in Drenthe haalden er hun hooi vandaan. Dit gold bijvoorbeeld voor de boeren uit Lieveren en Een.⁷ Het dal van het Oude Diep was hier zeer smal waardoor de boeren over zeer weinig hooiland beschikten. Al in de zeventiende eeuw beschikten de Eener boeren over hooiland stroomafwaarts, zo is uit bronnen bekend.⁸

De bovenstaande opsomming is verre van compleet. Het verdient een studie op zich om alle hooiwinningsgebieden nauwkeurig in kaart te brengen. Hierbij dient een duidelijk onderscheid te worden aangebracht. Hooiwinningsgebieden moeten niet verward worden met lokale meenscharren of broeklanden waarop vaak alleen het aangrenzende dorp rechten claimde. Hooiwinningsgebieden zijn uitgestrekte hooilandcomplexen met veel verschillende eigenaars uit verschillende parochies. Dit zijn vaak afgelegen gebieden die in een uithoek van een bepaalde grietenij liggen. Ook zal het voorkomen van dergelijke gebieden nader bestudeerd moeten worden. Waardoor worden hooiwinningsgebieden gekenmerkt? En wat was hun functie voor de agrarische bedrijfsvoering gedurende de late middeleeuwen en de nieuwe tijd?

Om tot een goede vergelijking te komen kies ik hier voor een homogeen gebied (de eerdere grietenijen Opsterland, Schoterland, West- en Ooststellingwerf). Tussen de hoog gelegen dekzand- en keileemruggen liggen de noordoost-zuidwest georiënteerde beekdalen van het Koningsdiep, Kuinder en Linde. Het Koningsdiep stroomde in de middeleeuwen af naar de Middellzee, de Kuinder en de Linde waterden uit in het Almere. Toch zijn de gebieden landschappelijk zeer vergelijkbaar. Het oostelijke deel van het gebied wordt tegenwoordig als een pleistoceen zandlandschap gezien. Van oudsher was dit niet het geval. Zowel in Opsterland, Schoterland en de Stellingwerfen hebben grote delen van het landschap onder het veen

gelegen. Door oxidatie, inklinking en veraarding van het veen kwam in de loop van de middeleeuwen het onderliggende zand langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep, Kuinder en Linde wederom aan de oppervlakte te liggen.⁹ Deze verandering in het natuurlijke landschap was een gevolg van de middeleeuwse agrarische veenontginning. In de elfde en twaalfde eeuw is het gebied ontgonnen volgens het model van de zogenaamde rivierontginningen.¹⁰ De rivier vormde een ontginningsbasis. Loodrecht op de rivier werden sloten het veen in gegraven. Door het veen te ontdoen van vegetatie en het te ontwateren vormde zich een zode die geschikt was voor agrarische exploitatie. Direct langs de rivier vestigden zich verschillende boeren. De ontwatering had als gevolg dat het veen oxideerde en inklonk, het maaiveld daalde en de kolonisten werden gedwongen de agrarische activiteiten te verleggen. De boeren schoven in hun eigen kavel als het ware verder het veen in. Zodoende ontstond een verkavelingspatroon dat kenmerkend is voor Zuidoost-Friesland. Op basis van de landschappelijke ontwikkeling en de ontginningswijze kunnen hooiwinningsgebieden van Opsterland, Schoterland en de Stellingwerven dus goed met elkaar vergeleken worden.

Het belang van hooi voor de bedrijfsvoering

Over de zestiende-eeuwse agrarische bedrijfsvoering in Zuidoost-Friesland is maar weinig bekend. Dit komt doordat tot op heden nog nooit een gedegen regionaal onderzoek naar dit thema, en vooral voor deze periode, is uitgevoerd.

Klaas Bouwer beschreef in 1970 de agrarische bedrijfsvoering in de Stellingwerven. Hij baseerde zich vooral op negentiende-eeuwse percentages van bouw-, wei-, hooiland en bos. Bouwer ging uit van een statische en autarkische bedrijfsvoering en zag in het negentiende-eeuwse bedrijf een goede afspiegeling van die in de voorgaande eeuwen. Zijn studie is overigens erg regionaal van opzet met als gevolg dat er alleen hoofdlijnen in gevonden worden. Daarbij zijn de conclusies weinig opzienbarend. Hooi vormde volgens hem in de Stellingwerven een zeer belangrijke schakel in de bedrijfsvoering. Het beschikbare areaal hooiland en de kwaliteit van dit hooiland bepaalde de grootte van de veestapel (runderen). De schapenteelt was van belang voor de productie van wol en mest. En deze mestvoorziening stond in dienst van de roggeverbouw op de akkers.¹¹ Spahr van der Hoek, van zijn kant, zegt in zijn artikel over Opsterland ook maar weinig over de agrarische bedrijfsvoering. Hij gaat ervan uit dat we hier te maken hebben met een zuiver bouwbedrijf waarbij vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw het hoofdaccent op de akkerbouw lag. De melkproductie was slechts een nevenzaak.

Voor het oostelijke deel van Opsterland heb ik recentelijk nieuw onderzoek gedaan en heb daarbij op basis van documentatie uit proclamatie- en weesboeken het beeld van de agrarische bedrijfsvoering kunnen bijstellen.¹³ De behandelde proclamaties dateerden uit de zeventiende eeuw, de boedelinventarissen stamden grotendeels uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw en zijn getranscribeerd door J. Post. Anders dan Spahr van der Hoek kon ik vaststellen dat er sprake was van een gemengde bedrijfsvoering. De veeteelt was gericht op melkproductie en de opfok van jongvee, veulens en ossen. Schapen werden gehouden voor de productie van wol en mest. Deze mest was van groot belang voor de verbouw van gewassen als rogge en haver. Rogge vormde de belangrijkste bouwvrucht, gevolgd door haver en boekweit. De melkkoeien en de karnen melkvaten wezen op de productie van melk en boter. Uit alles bleek dat men deed aan risicospreiding. Het belang van hooi is onmiskenbaar. Men had hooi nodig om de voor de melk-, wol- en mestproductie zo belangrijke veestapel de winter door te krijgen.¹⁴ Dit beeld komt overeen met dat van Pierius Winsemius uit 1622, in wiens *Beschrijvinge van Vrieslandt* men een zeer uitvoerige kenschets van Opsterland vindt. Daarin wordt onder meer gezegd dat de voornaamste vruchten van deze grietenij ‘... rogge, haver ende boeckweyt zijn.’¹⁵ Zeer interessant is de passage die gaat over de lokale veeteelt.

Dese grietenye geeft oock veel schoone ossen uyt die na Swol ende [U]trecht met groote meenichte, ghelijck mede veel swijnen die na Noortholland ghevoert ende vercocht worden, als oock mede veel schapen, lammeren ende wolle, gelijk oock uyt eenige dorpen veel turf ende brandhout inde steden gevoert wort.¹⁶

Hieruit kunnen we opmaken dat vanuit Opsterland als grietenij in de zeventiende eeuw veel landbouwproducten naar de steden werden vervoerd. Niet alleen de export van ossen was van belang, ook zwijnen (varkens), schapen en lammeren werden op de stedelijke markt aangeboden.

Helaas beschrijft Winsemius de voormalige grietenij Schoterland veel minder uitvoerig dan Opsterland.¹⁷ Studies naar de agrarische bedrijfsvoering ontbreken voor deze gemeente. De dissertatie van Mol over de Friese huizen van de Duitse Orde biedt enig zicht op een laat vijftiende-eeuwse exploitatie van een kloosterhoeve in Oudeschoot. Uit enkele opeenvolgende jaarrekeningen blijkt dat de veestapel tussen 1497-1501 bestond uit paarden, (trek)ossen, koeien, kalveren, runderen, varkens en een wisselend aantal schapen. Het akkerbouwbedrijf was gericht op de verbouw van rogge. Een deel van het corpusgoed werd verhuurd aan een meier. Van dit bedrijf zijn alleen de rogge-opbrengsten per jaar bekend. Volgens Mol vormde de akkerbouw het zwaartepunt van de bedrijfsvoering.¹⁸ Hoewel de gegevens

nog uitgebreid geanalyseerd dienen te worden lijken ze verhoudingsgewijs overeen te komen met de laat zestiende-eeuwse gegevens in Opsterland. Het aantal koeien en de aanwezigheid van een 'melkenmecht' vormt een voorname aanwijzing voor melkproductie (of boter). Schapen leverden mest en wol; de wol werd in Kuinre verhandeld. Een deel van de varkens werd doorverkocht terwijl het andere deel voor eigen consumptie bestemd was. Het is niet duidelijk wat de functie van de kalveren en runderen was. Mogelijkerwijs werden ze opgefokt en doorverkocht. De paarden en *paren* ossen werden ingezet op het bouwbedrijf. Het akkerbouwbedrijf was grotendeels gericht op de teelt van rogge. De mestproductie van de veestapel was hiervoor van groot belang. Interessant is de verkoop van hop. De teelt van hop is namelijk zeer intensief en vraagt veel bemesting.¹⁹ Voor een dergelijke bedrijfsvoering is hooi van eminent belang. Dit blijkt ook uit de uitgaven van commandeur Melchior de Grote voor 'hoijlant dat ick gehuert heb' en uitgaven voor 'megen ende hoijgen' (maaïen en hooien).²⁰ Ook hier lijkt het dat de exploitatie was gericht op risicospreiding waarbij de bedrijfsvoering was gestoeld op verschillende componenten.

De vraag blijft hoeveel hooi de boeren langs de midden- en bovenstroom in eigen parochie hadden liggen. De fictieve dwarsdoorsnede van twee agrarische bedrijven in Wijnjeterp geeft hier een goed beeld van (zie kleurkatern afb. 13). De breedte van het beekdal, en dus het aandeel hooiland, is maar zeer beperkt. Helemaal als we dit afzetten tegenover het aandeel bouwen grasland. Om een dergelijke bedrijfsvoering gaande te houden was de aanvoer van hooi dus een noodzaak. Dit wordt bevestigd door het beeld uit de zeventiende-eeuwse proclamatieboeken van Opsterland. De boeren uit oostelijk Opsterland kochten of verkochten vele hooilanden ten westen van Beets en Terwispe.²¹ Deze levendige handel in ver weg gelegen hooilanden geeft aan hoe belangrijk deze landerijen waren. Dit geldt niet alleen voor Opsterland. Het natuurlijke landschap in het oostelijk deel van de Stellingwerven en Schoterland toont vele overeenkomsten met dat van oostelijk Opsterland. Op basis van deze gelijkenis en op basis van de marginale historische gegevens kan de agrarische bedrijfsvoering van oostelijk Opsterland op hoofdlijnen gelijk worden gesteld met die van de boeren langs de boven- en middenloop van de Kuinder en Linde. De exploitatie van de kloosterhoeve lijkt dit beeld voor een groot deel te ondersteunen. Nader onderzoek zal deze hypothese moeten bevestigen.

De noodzaak van hooi voor het boerenbedrijf in de zestiende en zeventiende eeuw lijkt eminent. De Beneficialboeken handelen over geestelijke eigendommen van de kerk – of patroon, de pastoor – of pastorie, de vicarie, prebende en kosterij. Hoe voerden deze instituties, c.q. hun voogden en geestelijken het beheer over hun goederen? Welke urgentie was er voor hen om benedenstroomse hooilanden in bezit te hebben? Van oorsprong

zijn de patroon en de pastoor in agrarische veenontginningsgebieden elk gedoteerd met één opstrekkend kavel. De kerkvoogden beheerden de patroonsgoederen en verhuurden de landerijen die tot dit goed behoorden. De opbrengsten waren bestemd voor elk plaatselijk kerkelijk doel; het onderhoud van de kerk en de weme, boeken en ook voor de armenzorg en het onderwijs.²² Getuige de Beneficiaalboeken lukte het niet altijd de patroonszate te verhuren; voor Olterterp kan men lezen over: ‘... leege woeste landen zijn ende mooge geen meyer foeden ...’²³ De opbrengsten van de landerijen die tot de pastorie behoorden kwamen uiteraard toe aan de pastoor. Het merendeel van de pastoriezaten langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep, Kuinder en Linde werd in 1543 verhuurd. Alleen voor Ter Idzard wordt genoemd: ‘de welcke landen de pastoir al selfs gebruyct ende alsmen dese verhuiren solde, soude dese de vierde garve doen...’²⁴ In Oldelamer beheert de pastoor samen met zijn meier de landerijen: ‘... die zaete landts daer die pastoir nu ter tijt selfs op woent ende mede gebruyct met zijn meyer Marten Peter zoon...’²⁵ Interessant is ook de vermelding dat: ‘... die ingesetenen van Finckegae schuldich den pastoir zyn hoy te halen van Freesenbroeck, van dat scutenstal dat die pastoir toecompt.’²⁶ Net als de patroons en de pastorieën hadden ook de vicarieën in Zuidoost-Friesland elk de beschikking over een opstrekkend kavel. Deze opstrek werd verhuurd en de opbrengsten kwamen ten goede aan de vicaris. In Zuidoost-Friesland komen maar enkele prebenden voor en geen enkele kosterij. Deze goederen zijn dan ook niet meegenomen in de beschouwing.

Tijdens het landsheerlijk bestuur van de hertog van Saksen in Westeralouwers Friesland (1498-1524) werd een staatsbestel ingevoerd dat op de heffing van (grond)belastingen steunde. Daartoe heeft het hertogelijk bestuur lijsten laten aanleggen van de volwaardige agrarische bedrijven (zaten). De zate stond aan de basis van verschillende bestuurssystemen en bewoners hadden letterlijk stem in de staat. Tot in de achttiende en zelfs in de negentiende eeuw vormde de zate een registratie-eenheid. Overheidsadministraties als de floreen- en stemkohieren zijn hierop gebaseerd.²⁷ Bekijken we deze voor Zuidoost-Friesland dan blijkt dat de pastorie-, patroon- en vicarielanden bijna altijd genoteerd staan in de floreen- en stemkohieren. In de meeste gevallen gaat het hier om volledig opstreckende kavels.²⁸ Hieruit kunnen we concluderen dat de pastorie-, patroons- of vicariezaten altijd als een volwaardige agrarische bedrijf zijn geregistreerd. We kunnen deze (pacht)boerderijen dus gelijkstellen aan een gemiddeld boerenbedrijf langs de boven- en middenloop. Dit heeft als consequentie dat de meier/geestelijke tegen dezelfde problemen aanliep als de gewone boer wat betreft de exploitatie van zijn zate. Ook de geestelijken hadden mogelijk te maken met een schaarste aan hooiland en werden gedwongen hun hooivoorraad aan te vullen. Nu is de vraag hoe, wanneer en waarom men dit hooiland-

bezit heeft verworven. Dienden de hooilanden in het westen eerst en vooral ter aanvulling van de bestaande hooivoorraad waardoor men een grotere veestapel kon houden en het bedrijf kon uitbreiden? Of waren de hooilanden in dorpen langs de boven- en middenloop van nature nauwelijks toereikend voor een goede uitoefening van het agrarische bedrijf en waren de daar gesitueerde boeren daardoor al heel snel gedwongen om hooi te importeren?

Hooi halen nader bekeken: de casus Opsterland

De hooiwinningsgebieden van Opsterland lagen ten westen van Beets en Terwispe (zie kleurkatern afb. 14). Het complex hooilanden ten westen van Terwispe wordt in tweeën gedeeld door de Wispe; een voormalige zijrivier van het Koningsdiep. Archeologische gegevens en enkele veertiende-eeuwse charters geven een indicatie wanneer deze gebieden in de late middeleeuwen zijn verlaten. Ten westen van de Wispe lag in de veertiende eeuw de parochie Rijk. De parochie omvatte waarschijnlijk het gebied van de 'Lange Rijk', de 'Korte Rijk' en de 'Rijker Wolden'. In een oorkonde uit 1315 worden alle kapellen opgesomd die behoren tot de moederkerk Oldeboorn.²⁹ Tussen 'Gerslote' (Gersleat) en 'Lukeswalde' wordt de kapel van 'Rijk' genoemd. Spahr van der Hoek bewees op basis van deze volgorde en verschillende veldnamen dat Rijk inderdaad ten westen van de Wispe gezocht moest worden.³⁰ In de jaartax van 1501 komt het dorp niet meer voor.³¹ Net ten westen van Rijk, in het gebied ten oosten van de buurschap Oosterboorn, is in 1986 een veenterp opgegraven. Het gebied is vergelijkbaar met het naastgelegen Rijk. De bewoning op de veenterp werd in eerste instantie geplaatst in de twaalfde eeuw. Later is de datering bijgesteld naar de tiende tot de twaalfde eeuw met een mogelijke uitloop in de dertiende eeuw. In de nabije omgeving waren nog meer van deze veenterpen bekend. De veenterp van Oosterboorn bestond uit een kleipodium dat op het veen was opgeworpen.³² Later is in de omgeving ervan een laagje klei afgezet, wat duidt op een vernatting van het gebied. Het oostelijk gelegen Rijk zal met dezelfde problematiek te maken hebben gehad. Door oxidatie en inklinking van het veen kwam het gebied steeds lager te liggen. Mogelijk handhaafde de bewoning zich in eerste instantie achter de Rijper Keer/Rijper Weg. Uiteindelijk moest men de bewoning opgeven. Dit wordt bevestigd door een opgraving uit 1993 die even ten westen van Tijnje is gedaan. Amateurarcheologen zochten naar de oorspronkelijke kerk van Rijk. Deze zou op een perceel land hebben gestaan dat in de volksmond werd aangeduid als het 'Klokmed'. Tijdens het onderzoek werd Paffrath-, Pingsdorf- en kogelpotaardewerk aangetroffen. Dit materiaal werd gedateerd op de twaalfde en dertiende eeuw. Ook werden vele fragmenten van kloostermoppen aangetroffen. Steengoed uit een latere

periode ontbrak geheel.³³ Het lijkt er daarom op dat de bewoning in Rijk in de loop van de dertiende eeuw is opgegeven. Hetzelfde geldt voor Oosterboorn. Mogelijk heeft een klein deel van de bevolking in Rijk het langer uitgehouden waardoor de parochie in de 1315 nog kon worden genoemd.

Aan de overzijde van het Koningsdiep ligt ten westen van Beets een uitgestrekt hooiwinningsgebied. Winsemius schreef in 1622 het volgende over Beets:

Van desen allen is het voornaemste Beetz ghelegen int Westen, naest aen Utingerdeel is een groot dorp heeft een parochie kercke, ter eeren van S. Geertruid eertijds gewyet, ende heeft een witte toorn ghehad, maer is voor enighe jaren van outheyt omgevallen. Dit dorp gaet in vruchtbaerheyt ende goedicheyt van weyden alle d'andere te boven, waerom oock d'inwoonders van't vee ende bouw haer alleen geneeren, hebbende gantsch geen veenen. Dit dorp heeft in alle by-een-comsten van ghemeene saken altijd de vaorstemme, wordt ghehouden voor een seer oudt dorp, ende is in eertijden veel grooter gheweest, gelijk verscheyden oude heemsteden ten westen van 't selve dorp claerlijk uytwijzen.³⁴

Blijkbaar heeft het dorp zich ooit verder westwaarts uitgestrekt. Dit is niet verwonderlijk aangezien het vergelijkbaar is met Rijk. Ik sluit daarom niet uit dat tussen de 'Swynswei' (Bexterwerren) en 'De Geeren' (Gaerren) ooit een parochie heeft gelegen waarvan de naam niet is overgeleverd (zie kleurkatern afb. 14). In dit laaggelegen gebied zijn verschillende vondsten gedaan die wijzen op voormalige bewoning.³⁵ Tijdens de vervening zijn hier en in de Kraanlanden (aan de noordzijde in Smallerland) verschillende huissteden (veenterpjes), waterputten en greppels aangetroffen. De huissteden en waterputten leverden veel scherfmateriaal op.³⁶ Helaas is veel van dit materiaal verloren gegaan en nooit gedateerd. Dat wat er nog van resteert is in het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis opgeslagen en stamt uit de twaalfde en dertiende eeuw. Recentelijk heeft een archeologisch inventariserend veldonderzoek plaatsgevonden naar de gaafheid en datering van nog resterende veenterpen in westelijk Opsterland. Helaas kon het aardewerk in het algemeen niet nader worden gedateerd dan in de periode van de tiende tot de vijftiende eeuw.³⁷ Meer informatie geeft het archeologische onderzoek in de Kraanlanden. Even ten noorden van het hooiwinningsgebied vond in 1976 een opgraving plaats in het kader van de ruilverkaveling Boornbergum. Het gebied stond bekend als 'Kloesewier'. De opgravingsresultaten zullen hier niet besproken worden.³⁸ Van belang is dat de nederzetting in de twaalfde of in de loop van de dertiende eeuw is verlaten vanwege de oxidatie en inklinking van het veen en de daarmee gepaard gaande vernatting. Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat eertijds bewoning heeft plaatsgevonden in het gebied

ten westen van Beets en Boornbergum. Waarschijnlijk zijn deze gebieden tegen het eind van de twaalfde eeuw of in de loop van de dertiende eeuw verlaten. Zowel in het gebied van Rijk als ten westen van Beets was vanaf dit moment permanente bewoning uitgesloten. De gronden leenden zich nog wel voor hooiwinning in drogere zomermaanden wanneer de landerijen beter toegankelijk waren. Helemaal toen na verloop van tijd het draagvlak van de bouwvoor werd versterkt door de afzetting van een dun kleidek.

De hooiwinningsgebieden ten westen van Beets zijn waarschijnlijk eerder ontvolkt geraakt dan het tegenoverliggende gebied aan de zuidkant van het Koningsdiep. Of dit consequenties heeft gehad voor de bezitsverdeling wordt niet duidelijk. De oorspronkelijke bewoners zijn weggetrokken en het is onbekend of zij later nog wel bezitsrechten in dit gebied konden claimen. Het eerstgenoemde gebied is later samengevoegd met de parochie Beets. Frappant genoeg bezaten de kerk van Beets en de pastorie van Beetsterzwaag in 1832 enkele opstreckende kavels in dit westelijk gelegen gebied.⁴⁰ Naast Beets en Beetsterzwaag had toen ook de kerk van Wijnjeterp nog enkele kleine percelen land in eigendom.⁴¹ Richten we ons op de Beneficiaalboeken dan blijkt dat geestelijken van Beets, Beetsterzwaag en Wijnjeterp in 1543 inderdaad over hooilanden ten westen van Beets beschikten, evenals parochiepriesters uit Olterterp, Ureterp, Siegerswoude, Duurswoude en de Hemrik (tabel 1).⁴² Voor het hooiwinningsgebied ten westen van Terwispeel kunnen we constateren dat alleen geestelijken uit Hemrik, Lippenhuizen, Terwispeel, Kortezwaag en Langezwaag hier in 1543 bezittingen hadden.⁴³ Opmerkelijk genoeg concentreert het bezit zich in Polder de Dulf (Muwe en Dolfft), Brugwarren (Bregewarren), de Wouden (Wolden) en het gebied tussen Terwispeel en de voormalige rivier de Wispeel (zie kleurkatern afb. 14). Alleen de vicarieën van Lippenhuizen en Terwispeel en de pastorie van

Parochie	Westen van Beets	Westen van Terwispeel	Rijk	Kerkelijk fonds
Beets	x			Pastorie, patroon en vicarie
Beetsterzwaag	x			Pastorie en patroon
Oltterterp	x			Pastorie
Ureterp	x			Pastorie en patroon
Siegerswoude	x			Pastorie
Duurswoude	x			Patroon
Wijnjeterp	x			Pastorie en vicarie
Hemrik	x	x		Pastorie
Lippenhuizen		x	x	Pastorie en vicarie
Terwispeel		x	x	Pastorie, patroon en vicarie
Kortezwaag		x	x	Pastorie
Langezwaag		x		Pastorie en vicarie

Tabel 1: Bezit van hooiland van geestelijken in westelijk Opsterland

Kortezwaag claimden bezit binnen de voormalige parochie van Rijp (tabel 1). Bekijken we het geestelijke bezit per parochie dan kunnen we vaststellen dat inclusief Beets en Beetsterzwaag acht parochies land in bezit hadden ten westen van Beets tegenover drie parochies voor het gebied ten westen van de Wispel.

Of dit iets te maken heeft met de latere ontvolking van Rijp is niet te zeggen. Opmerkelijk is wel dat de geestelijken aan de zuidzijde van het Koningsdiep (Terwispel en Lippenhuizen niet meegerekend) hier geen land in bezit hadden maar juist aan de noordzijde. Wat was er gebeurd met de geestelijke goederen van de parochie Rijp en de veronderstelde parochie ten westen van Beets? Nog in 1832 beschikte de pastorie van Langezwaag over een klein stukje land direct ten oosten van het oud kerkhof van Rijp. Vormde dit samen met de opstreckende kavels die de pastorie van Beetsterzwaag, als dochter van Beets, en de kerk van Beets in bezit hadden, nog relictten van geestelijke goederen? Hoe zit het met de overige geestelijke goederen in de hooiwinningsgebieden? Vooralsnog kunnen we enkel concluderen dat de hooiwinningsgebieden in de loop van de twaalfde of dertiende eeuw ontvolkt zijn geraakt door oxidatie van het veen en de hiermee gepaard gaande maaiveldaling. Op deze lage landen werd al snel een dun laagje klei afgezet. Mijn hypothese is dat deze gebieden al zeer snel gebruikt werden als extensief hooiwinningsgebied. Oorspronkelijke geestelijke eigendommen in deze gebieden zijn mogelijk in handen gekomen van dochter- of moederparochies. Verder is aannemelijk gemaakt dat de boerenbedrijven langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep in de late zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw hooi haalden uit afgelegen hooiwinningsgebieden. De boeren hadden er dus veel voor over om de hooivoorraad aan te vullen. Het kan zijn dat dit hooi een surplus vormde waardoor ze de veestapel, en dus hun bedrijf, konden uitbreiden. Een andere mogelijkheid is dat de aanvulling van de hooivoorraad een bittere noodzaak was. Of dit ook al in de dertiende eeuw speelde is niet bekend.

Hooi halen nader bekeken: de casus Schoterland

Voor de grietenij Schoterland zijn de gegevens over de geestelijke goederen uit 1543 niet overgeleverd. Gelukkig is voor deze grietenij in 1580 alsnog een inventarisatie gemaakt van de pastorie-, patroons-, vicarie-, kosterijen- en prebendegoederen.⁴⁴ Zodoende was het voor deze grietenij mogelijk de hooilanden van geestelijken en kerkelijke fondsen rond 1580 in kaart te brengen. Een groot verschil met Opsterland is dat de hooilanden verspreid zijn gelegen in verschillende parochies en grietenijen. Alleen in de Schoter Uiterdijken is voor genoemd jaar sprake van een bezitsconcentratie. De overige gebieden waarin geestelijken uit verschillende parochies dan

hooiland in bezit hebben zijn: Delfstrahuizen, Echten, Oosterzee, Oldeholtwolde/Ter Idzard. Over deze gebieden is zeer weinig informatie voorhanden. Een datering van de bezitsverwerving is dan ook niet te geven. Voor de Schoter Uiterdijken zijn alleen enkele globale uitspraken te doen.

Met de Uiterdijken van Schoten wordt een langgerekte, smalle strook grond bedoeld die is gelegen tussen de parochie van Echten en de rivier de Kuinder (zie kleurkatern afb. 15). Waarschijnlijk vormt het gebied een zeer vroege toepassing van het begrip 'ruimte voor de rivier'. Aan overzijde van de Kuinder, in Weststellingwerf, ligt de verkaveling haaks op de rivier. Tijdens hoge waterstanden overstroonden hier de meest westelijk gelegen landen van *alle* opstrekken. Deze westelijk gelegen landen waren grotendeels hooilanden. Winterse overstromingen vormden hier dus geen groot probleem. De verkaveling van Echten volgt de lengterichting van de rivier de Kuinder. Vanwege de situering van de opstrekken had een overstroming in Echten een vele grotere uitwerking. Met name voor de meest oostelijke boeren. Mogelijk is dit de reden dat de opstreckende verkaveling van Echten niet direct aan de Kuinder grenst. De boeren gaven de rivier enige ruimte om buiten haar oevers te treden; vandaar 'ruimte voor de rivier'. Doordat het gebied met enige regelmaat overstroemde – de Kuinder was immers een getijdenrivier – werd een sliblaagje afgezet. Zo vormde zich een bodem die zeer geschikt was om als hooiland te dienen. Deze hooilanden konden pas goed geëxploiteerd worden toen de getijdeninvloed was ingeperkt. Dit is gebeurd met de aanleg van het Schoterzijk. Wanneer deze is aangelegd is niet bekend. In 1545 wordt er voor het eerst melding van gemaakt. De twee duikerzijkten werden toen vervangen door een grote zijl. Enkele decennia later verkeerde deze in desolate toestand en werd een nieuw zijl gebouwd te Slikenburg.⁴⁵ Worp van Thabor en andere kroniekschrijvers melden dat in 1396 te Schoterzijk een veldslag plaatsvond tussen de Friezen en hertog Albrecht van Beieren als graaf van Holland.⁴⁶ Andere kronieken hebben het over de slag bij Kuinderzijk of plaatsen het gevecht in de buurt van Oosterzee.⁴⁷ Kunresijk staat overigen op de kapellenlijst van de Sint-Odulfusabdij uit 1245; verder vinden we daarop nabijgelegen dorpen als Kune (Kuine) en het thans verdwenen Fenehusum (Veenhuizen).⁴⁸ Waar Kunresijk precies gelokaliseerd moet worden is onbekend. Het ligt voor de hand Kunresijk te vereenzelvigen met Schoterzijk, wat overigen niet wordt gedaan door Antheun Janse, de auteur die als laatste uitvoerig de slag in kwestie besproken heeft; volgens hem zou de Schoterzijk in 1396 nog niet bestaan hebben, al is het niet duidelijk waarop hij deze mening baseert.⁴⁹

Vóór 1545 zijn de Schoter Uiterdijken binnendijks komen te liggen. Uit de inventarisatie van de geestelijke goederen blijkt dat verschillende geestelijke hooilanden op de Schoter Uiterdijken in bezit hadden (tabel 2). De stemkohieren, florenkohieren en het kadaster van 1832 bevestigen dit

Parochie	Schoter Uiterdijken	Oosterzee/Echten	Delfstrahuizen	Oldeholtwolde/Ter Idzard	Kerkelijk fonds
Hoornsterzwaag					
Jubbega/Schurega		x			Pastorie
Oudehorne	x	x			Pastorie en patroon
Nieuwehorne	x				Pastorie
Katlijk	x		x		Pastorie en patroon
Mildam/Brongerga	x			x	Pastorie
Oudeschoot	x	x	x	x	Pastorie, patroon en vicarie
Nieuweschoot					
Rottum	x		x		Patroon
Rotsterhaule/Sintjohannesga	x	x	x		Pastorie, patroon en vicarie
Rohel			x		Pastorie en patroon
Rotstergaast	x	x			Pastorie
Delfstrahuizen					

Tabel 2: Bezit van hooiland van geestelijken op de Schoter Uiterdijken

beeld. De kerkelijke fondsen van Rotstergaast, Rottum, Haule (als Sint-Johannesga), Mildam en Oudeschoot beschikken ook in latere perioden over landerijen in de Schoter Uiterdijken. Dit geldt niet voor de kerkelijke fondsen van Nieuwehorne, Oudehorne en Katlijk. De vraag blijft hoe de geestelijken en andere ingezetenen uit Schoterland hun hooilanden hier verworven hebben. Gezien de geografische ligging is het vreemd dat de parochie Echten hier geen bezitsrechten heeft geclaimd. In het Register van de Jaartax 1501 worden de Schoterlandse parochies op volgorde vermeld waarbij na Rottum en voor Rotstergaast 'Delserhuysen ende Oldeghae' worden genoemd.⁵⁰ In 1516 zou de kerk van de parochie Oudega door huursoldaten verwoest zijn tijdens hun tocht over het Tjeukemeer richting Lemmer.⁵¹ Gedacht wordt dat deze parochie in de Schoter Uiterdijken was gelegen.⁵² In 2000 is aan de westzijde van de Kuinder, ter hoogte van Langelille, scherf-materiaal gevonden uit de periode 1250-1350.⁵³ Nader onderzoek is uitgebleven waardoor niet vastgesteld kan worden of we hier daadwerkelijk met een nederzetting van doen hebben. Een voormalige nederzetting langs de Kuinder in de Schoter Uiterdijken lijkt wel plausibel. Dit maakt de bezitsverhoudingen nog complexer. Gaat het hier om een oudere nederzetting die zich langs de Kuinder uitstreckte en mogelijk vanwege vernatting en oxidatie verlaten moest worden? De parochie Oudega werd in 1501 nog onder Schoterland geschaard. Zou dit verklaren waarom de Schoterlanders hier hun rechten konden doen gelden? De veenbodem was sinds de overslibbing met klei erg geschikt om als hooiland te gebruiken. Helemaal toen de Schoter Uiterdijken binnendijks was komen te liggen waardoor de landerijen bij vloed niet meer overstromden. Het belang van dit hooicomplex

blijkt wel uit de afstand die men moest afleggen om het hooi te halen. De pastoor van Oudehorne moest al snel een slordige 25 kilometer over land en/of water overbruggen om zijn hooi naar de wemeplaats te vervoeren.

In Schoterland valt maar één duidelijk hooiwinningsgebied te onderscheiden. Een deel van dit gebied is mogelijk tot 1516 bewoond geweest. Het blijft de vraag hoe en wanneer de geestelijken en andere ingezetenen de hooilanden op de Schoter Uiterdijken verworven hebben. Vooral nog lijkt het erop dat de ingebruikname van het hooiwinningscomplex hier later tot stand kwam dan in Opsterland. Het is niet mogelijk om nadere vergelijkingen te trekken. Hoewel we mogelijk – zoals in Opsterland – van doen hebben met een voormalige parochie is de verkavelingsstructuur sterk afwijkend.

Hooi halen nader bekeken: de casus Stellingwerf

In 1309 werd het Vollenhoofse kasteel van de bisschop van Utrecht belegerd door een legertje Friezen, bestaande uit mannen van Stellingwerf, Schoterland en het dorp Oosterzee.⁵⁴ De bisschop eiste schadevergoeding en deed de Stellingwerfers en Schoterlanders in de ban. Er mochten geen publieke kerkdiensten plaatsvinden. De straf had effect want in 1313 volgde een uitspraak door scheidslieden van beide kanten.⁵⁵ Uit de oorkonde waarin deze uitspraak beschreven is, blijkt dat het conflict tussen de bisschop en de Stelling- en Schoterwerfers vooral betrekking had op het bezit en het gebruik van de hooi- en weilanden in het Overijsselse broekgebied langs de Linde. De bisschop verweet zijn tegenstanders dat ze landerijen hadden aangekocht van horigen uit IJsselham zonder dat hij hiervoor toestemming had gegeven.⁵⁶ De broeklanden in kwestie lagen voornamelijk ten zuiden van de Linde en behoorden tot de moederparochies IJsselham en Steenwijk (zie kleurkatern afb. 16). Oorspronkelijk werden deze landen door de inwoners van de parochies IJsselham en Steenwijk (Paaslo) als weidegrond gebruikt. Dat het van origine weidegronden betrof blijkt uit de oorkonde van 1313; er is duidelijk sprake van *prata et pascua*.⁵⁷ Waarschijnlijk zijn de broeklanden pas grootschalig geëxploiteerd als hooiland nadat de Stelling- en Schoterwerfers ze in gebruik namen. Dit vermoeden wordt bevestigd in een latere overeenkomst tussen Paaslo/IJsselham en laatstgenoemden.⁵⁸ Vanaf 1 januari tot veertien dagen voor 1 mei ('meies dage') mochten zij het vee op de broeklanden laten weiden.⁵⁹ Na deze periode werd het vee van de broeklanden gehaald zodat later in het jaar gehooid kon worden.

Al in 1313 blijken de Stelling- en Schoterwerfers over hooilanden op het Friesche Broek te beschikken. De uitspraak voorzag namelijk in de opmetingen van de landerijen. Maar toen die moest plaatsvinden, kwamen de Stellingwerfers, Schoterlanders en Oosterzeeëngers niet opdagen, met

als consequentie dat hun een zeer hoge boete door de scheidslieden werd opgelegd.⁶⁰ Het conflict is nadien nooit echt bijgelegd. Na bijna een eeuw van plunderingen, rooftochten en overvallen door beide partijen probeerde de krachtige bisschop Frederik van Blankenheim in 1408 orde op zaken te stellen. Dit resulteerde in een overeenkomst, die duidelijk voortbouwde op die van 1313. Voor alle parochies van Stellingwerf en Schoterland is toen een bedrag opgegeven dat betaald moest worden, bij wijze van achterstallige pacht op de hooilanden in het Friesche Broek. Daarnaast dienden de gebruikers van de hooilanden voortaan per pondemaat jaarlijks drie Engelse sterlingen aan de bisschop te betalen.⁶¹ Opnieuw kwamen de Friezen niet opdagen. Als represaille is de bisschop twee keer met een leger de Linde overgestoken en heeft daarbij vele huizen geplunderd en verwoest.⁶² In 1413 kwamen beide partijen weer bij elkaar om onder leiding van scheidsrechters over vergoeding voor het hooilandgebruik met elkaar te overleggen.⁶³ Besloten werd dat de Stellingwerfers, Schoterlanders en Oosterzeeëngers tegen een bepaald bedrag per oppervlaktemaat hooiland op het Friesche Broek mochten aankopen van de bisschop. De Schoterlanders hadden toen nog niet aangegeven of zij hun deel van het hooiland wilden aannemen. Als zij de landerijen in kwestie in koop wilden verwerven, moesten ze tevoren samen met de kastelein van Kuinre de ligging ervan aangeven. Voorts dienden ze nog een boete van twaalfhonderd schilden te betalen. De Stellingwerfers hadden reeds aan voornoemde zaken voldaan.⁶⁴ In 1423 volgde nog een bevestiging waarin werd aangegeven dat de 'Vriezen van Stellingwerff, en van Scoterlant' de hooilanden hebben afbetaald. Zij waren nu de rechtmatige eigenaars van de aangekochte hooilanden en zouden dit bij een aanstelling van een nieuwe landsheer ook blijven.⁶⁵ Zo leken dan toch in de loop van de vijftiende eeuw de twisten over het eigendoms- en gebruiksrecht op de landen in de Friesche Broek beslecht; sindsdien vindt men de broeklanden alleen nog vermeld in lokale historische bronnen.

Nu is de vraag hoe de eigendommen op het Friesche Broek verdeeld waren. Uit de boetelijst uit 1408 zou men kunnen opmaken dat boeren uit alle Stellingwerfse en Schoterlandse dorpen hooiland op het Friesche Broek bezaten. Dit valt echter niet te constateren in de Beneficiaalboeken. Alleen de kerkelijke fondsen van Sonnega, Wolvega, Oldeholtpade, Blesdijke, Peperga, Steggerda, Vinkega en Boijl bezaten hooilanden op het Friesche Broek.⁶⁶ Verder beschikte de pastoor van Oudeschoot over eigendommen aldaar. In 1580 staat vermeld: 'Noch acht dachmadt hoeijlandes men een dardepaert, leggende int Vriesche velt...'. Vermoedelijk is dit 'Vriesche velt' te identificeren met het 'Freesenbroeck'. Ook andere oorkonden geven ons niet meer informatie over de bezitsverhoudingen. In 1320 sloten zeventien verschillende parochies (kerspelburen) uit de Stellingwerfen een overeenkomst met bisschop Frederik van Sierck. Zij verklaarden daarbij alsnog

Afbeelding 1. De zeventien parochies die in 1320 een overeenkomst aangaan met de bisschop van Utrecht zijn allemaal, op Boijl na, gelegen tussen de Linde en Kuinder (schuin gearceerd). De parochie Boijl past niet goed binnen het geografische patroon. De parochies die zich in 1328 aansluiten bij de 'Frisones van Stellingwarf' zijn horizontaal gearceerd. Bron: HISGIS, Friese parochiegrenzen

te willen voldoen aan de in 1313 gestelde eisen (afb. 1).⁶⁷ Behalve Boijl zijn deze parochies allen ten noorden van de Linde gelegen. Van deze zeventien parochies hadden alleen de kerkvoogden en parochiepriesters van Boijl, Sonnega, Wolvega en Oldeholtgade in 1543 bezit in de broeklanden. Acht jaar later sloten twaalf parochies zich aan bij de *Frisones van Stellingwarf*.⁶⁸ In een uitgebreide beschouwing beargumenteert Vries dat het hier zeven Ooststellingwerfse en vijf Weststellingwerfse dorpen betrof (afb. 1).⁶⁹ Vijf van deze parochies (Noordwolde, Vinkega, Steggerda, Peperga en Blesdijke) beschikten in 1543 over hooiland in het Friesche Broek (tabel 3). De vraag is waarom zij niet in de oorkonde uit 1320 genoemd worden. Het is immers onwaarschijnlijk dat ze hun hooilandbezittingen in de Kop van

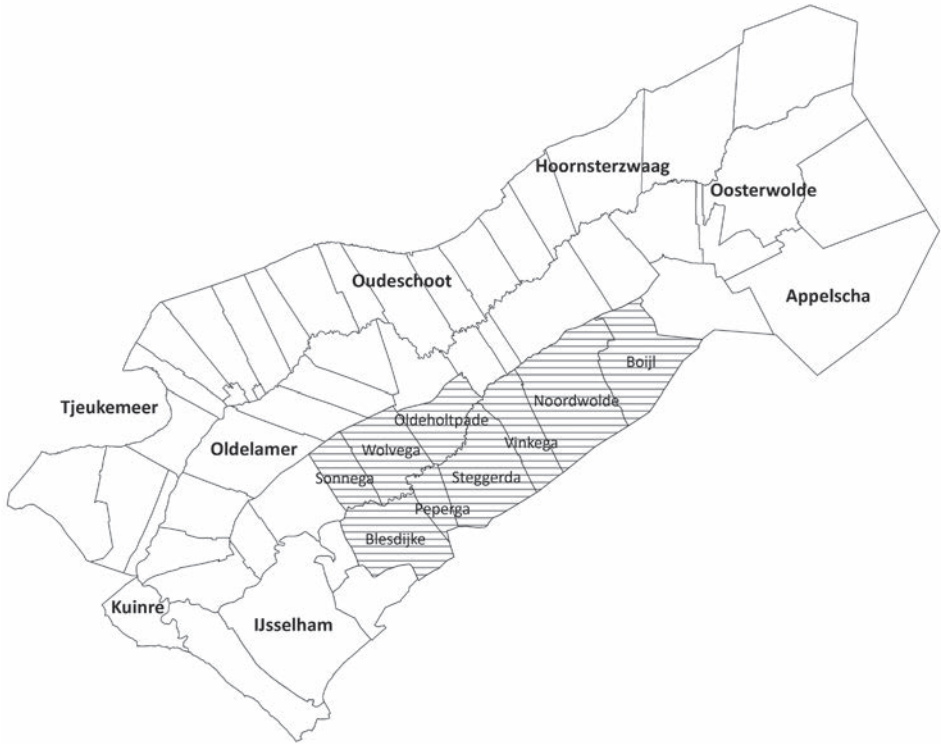
Tabel 3: Bezit van hooiland van geestelijken in het Friesche Broek

Parochie	Het Friesche Broek	Kerkelijk fonds
Boijl	x	Pastorie en vicarie
Noordwolde	x	Vicarie
Vinkega	x	Pastorie
Steggerda	x	Pastorie en vicarie
Peperga	x	Pastorie en vicarie
Blesdijke	x	Pastorie en vicarie
Oldeholtgade	x	Vicarie
Wolvega	x	Pastorie, patroon en vicarie
Sonnega	x	Pastorie

Overijssel pas na 1328 hadden verworven. Mogelijk zijn in 1320 alleen de parochies genoemd die zich reeds van het bisdom hadden afgescheiden, ongeacht of zij over hooilanden op het Friesche Broek beschikten. Hiermee lijkt de oorkonde uit 1320 – en later ook de boetelijst van 1408 – een afspiegeling te geven van de territoriale indeling. Met andere woorden, de parochies werden communaal en op basis van een territoriale indeling beboet. Niet iedere parochie had fysiek bezit op het Friesche Broek.

Wanneer we de bezittingen van kerkelijke fondsen op het Friesche Broek geografisch bezien, dan ontdekken we meteen dat zij allemaal georiënteerd zijn geweest op de Linde (afb. 2). Binnen de Linde-ontginningsgroep hadden alleen de kerkelijke instellingen van de dorpen Nijetrijne, Oldetrijne en Elsloo geen hooilandbezittingen op het Friesche Broek. De twee eerstgenoemde dorpen beschikten zelf over een groot areaal hooiland. Dit zou kunnen verklaren waren zij geen eigendommen op het Friesche Broek hadden. De overige parochies met hooiland op het Broek liggen verspreid langs de midden- en bovenloop van de Linde. Waarschijnlijk hadden de agrarische bedrijven ook hier te maken met een tekort aan hooi. Vooralsnog kan niet verklaard worden hoe de kerkelijke fondsen de bezittingen hebben verworven. Het is echter zeer opmerkelijk dat geen enkele kerkelijke instelling – uit een dorp ontgonnen vanuit de Kuinder – over bezittingen op het Friesche Broek beschikte, met uitzondering dan van Oudeschoot.

De strubbelingen om de hooilanden op het Friesche Broek zullen voor een deel van de Stellingwerfers de hoofdreden zijn geweest om in 1309 het bisschoppelijk kasteel te Vollenhove aan te vallen. Ervan uitgaande dat deze onenigheden al even hebben gespeeld kunnen we de ingebruikname van deze hooilanden in ieder geval aan het einde van de dertiende eeuw plaatsen. Hiermee vormen deze historische gegevens een waardevolle aanvulling op de datering van het archeologische materiaal in Opsterland. Vooralsnog is niet op microniveau gekeken naar de bezitsverhoudingen op het Friesche Broek. Wel bleek dat alleen kerkelijke fondsen van dorpen langs de Linde hier over eigendommen beschikten. Hoe zij deze eigendommen hebben verworven is onduidelijk. Ook weten we niet precies in welk deel

Afbeelding 2. De parochies waarvan de kerkelijke fondsen in 1543 hooilanden op het Friesche Broek in bezit hebben zijn horizontaal gearceerd. Het is opmerkelijk dat deze parochies allemaal op de Linde zijn georiënteerd. Bron: HISGIS, Friese parochiegrenzen

van het Friesche Broek de hooilanden waren gelegen.⁷⁰ Een nader onderzoek naar laatmiddeleeuwse grondverkopingen zou meer inzicht kunnen geven. Door de geografische spreiding van de eigenaren in kaart te brengen kunnen nadere uitspraken worden gedaan over de oorspronkelijke bezitsverhoudingen.

Conclusie

De zestiende- en zeventiende-eeuwse agrarische bedrijven langs de boven- en middenloop van de Kuinder, het Koningsdiep en de Linde hadden gemiddeld genomen een tekort aan hooiland. Het beekdal was hier te smal en stroomopwaarts werd geen rijke sliblaag afgezet. De boeren waren

genoodzaakt hooi van elders aan te voeren. De grote afstand die zij moesten afleggen om bij deze hooilanden te komen zegt veel over de importantie van deze landerijen. Het tekort aan hooi gold ook voor de patroons-, pastorie- of vicariezates. Om de hooivoorraad aan te vullen hadden geestelijken uit oostelijk gelegen parochies benedenstroomse hooilanden in bezit. De hooiwinning op deze westelijke gelegen hooiwinningengebieden blijkt geen zestiende-eeuwse ontwikkeling te zijn. De hooiwinningcomplexen in Opsterland en de Kop van Overijssel werden aan het eind van de dertiende eeuw al als zodanig geëxploiteerd. Het is niet mogelijk gebleken de ingebruikname van hooilanden in de Schoter Uiterdijken nader te dateren. Ook blijkt het onduidelijk hoe de kerkelijke instellingen de hooilanden hebben verworven. Alleen in de Stellingwerven zijn de eigendommen van kerkelijke instellingen op het Friesche Broek te koppelen aan een afgegrensde geografische eenheid, namelijk de parochies die van oorsprong vanaf de Linde in ontginning zijn genomen.

Het uitkomen van de nieuwe editie van de Beneficiaalboeken vormde de aanleiding om dit onderzoek aan te pakken. Bij een eerste oriëntatie bleek al snel dat de problematiek omtrent de hooiwinningengebieden diverse aspecten omvat die niet alleen met gegevens uit Beneficiaalboeken te belichten zijn. De nieuwe bevindingen betreffen vooral een scherpere datering van het hooi halen stroomafwaarts. In een vervolgonderzoek zouden meer thema's aangesneden kunnen worden. Interessant om te bestuderen lijkt allereerst de relatie tussen de agrarische veenontginningsbeweging van de elfde en twaalfde eeuw en de vorming van permanente nederzettingen in de dertiende eeuw.⁷¹ Het opschuiven van de bewoning is in deze periode ten einde gekomen; mogelijk hangt dit samen met een omslag in de agrarische bedrijfsvoering. Dit proces kan aan de hand van de ontwikkeling in boerderijplattegronden worden gevolgd.⁷² Een andere factor die mogelijk veel invloed heeft uitgeoefend, is de daling van het maaiveld en het veranderende natuurlijke landschap. Welke consequenties heeft deze daling gehad op het areaal wei- en hooiland dat elke boer tot zijn beschikking had? Hoe meer we daarover te weten komen, hoe meer zicht we krijgen op de 'push- en pullfactoren' voor de ingebruikname van de hooilanden. Verder is het belangrijk een diepgaande bezitsreconstructie door te voeren om de oorspronkelijke verdeling van de hooilanden te achterhalen. Tot slot dienen parallellen bestudeerd te worden in vergelijkbare gebieden, bijvoorbeeld met de randveenontginningen in Drenthe, waarover al veel bekend is door onderzoek van Bieleman en Elerie.⁷³ Pas dan kunnen we gefundeerde uitspraken doen over de betekenis van de hooiwinningengebieden voor de agrarische bedrijfsvoering.

Noten

1 Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw* I, 584-599. 2 Spahr van der Hoek, 'Verdeling van het landschap', 178-180. 3 BB, 443-459 en 980-1072; Mol, 'Register van geastlik besit', 15-24. 4 Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw* I, 585-588. 5 BB, 460-487. 6 BB, 387-418. 7 Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 197-198. 8 Slofstra, 'Een', 115. 9 Spek en Van Smeerdijk, *Verdwenen venen*, 51-55; Brinkkemper e.a., *De Mieden*, 62-63; Worst, *Agrarische veenontginningen in Opsterland*, 38-74. 10 De Langen, *Middeleeuwse Friesland*; Jager en Van Ginkel, *Archeologie van de Stellingwerven*, 134-155; Mol, 'Chronologie en fasering', 46-90; Worst, *Agrarische veenontginningen in Opsterland*, 78-101. 11 Bouwer, *Brink en streek*, 5-64. 12 Spahr van der Hoek, 'Verdeling van het landschap', 170-180. 13 Worst, *Agrarische veenontginningen Opsterland*, 131-137. 14 Ibidem. 15 Winsemius, *Beschrijvinge van Vrieslandt*, Opsterlandt. 16 Winsemius, *Beschrijvinge van Vrieslandt*, Opsterlandt. 17 Winsemius, *Beschrijvinge van Vrieslandt*, Schoterlandt. 18 Mol, *Friese huizen*, 181-185. 19 Spek, *Het Drents esdorpenlandschap*, 529-535. 20 Mol, *Friese huizen*, 289-291. 21 Worst, *Agrarische veenontginningen in Opsterland*, 118-130. 22 Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* I, 168-176. 23 BB, 446. 24 BB, 1027. 25 Ibidem, 1016. 26 Ibidem, 1044. 27 Mol, Noomen en Strating, *Historisch GIS Fryslân*, 1-3. 28 www.hisgis.nl 29 Halbertsma, 'Bornego', 218-220. 30 Spahr van der Hoek, 'Verdeling van het landschap', 186-190. 31 GPCV II, 19-20. 32 Kramer en Bekkema, 'Undersyk nei in feanterp', 37-52; Bekkema, 'Veenterp bij Oosterboorn', 195-199. 33 Mededeling van H. de Jong, 26-11-2013. 34 Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant*, Opsterlandt. 35 Worst, *Agrarische veenontginningen Opsterland*, 196-197. 36 De Boer, *Lege feanterij*, 7-13. 37 Veenstra, *Onderzoeksgebied De Gearen*. 38 Voor een uitgebreide analyse van de opgravingsresultaten, zie: De Langen, *Middeleeuwse Friesland*, 112-124. 39 De Langen, *Middeleeuwse Friesland*, 121-124. 40 Bezitsreconstructie op basis van HisGIS, kadasterkaart 1832, www.hisgis.nl. 41 www.hisgis.nl. 42 BB, 443-459. 43 Ibidem. 44 Mol, 'Register van geastlik besit', 15-24. 45 Rienks en Walther, *Binnendijken en Sliperdijken*, 408-413. 46 Worperus Thaborita, *Chronicon Frisiae*, 191. 47 Janse, *Grenzen aan de macht*, 129-130. 48 Mol en Van Vliet, 'Oudste oorkonden Sint-Odulfusklooster', 128-129. 49 Janse, *Grenzen aan de macht*, 129-130. 50 GPCV II, 28. 51 Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*, 190. 52 Mol en Noomen, *Prekadastrale atlas, Weststellingwerf*, 20. 53 Bos en De Langen 2001, 'Archeologische kroniek Friesland', 133. 54 Mol, 'Stellingwerf en Schoterland als vrije Friese landsgemeenten', 11. 55 Meesters, *Steenwijker meenthe*, bijlage 1. 56 Mol, 'Stellingwerf en Schoterland als vrije Friese landsgemeenten', 18-21. 57 Meesters, *Steenwijker meenthe*, bijlage 1. 58 De overeenkomst tussen de Stellingwerfers en Paaslo dateert uit 1341 die tussen Stellingwerf/Schoterwerf en IJsselham uit 1381. 59 Verbeek, *Broekbeslag*, 22-31, en bijlage 1. 60 Berkelbach, *Regesten Bisschoppen*, nr. 264. 61 GPCV I, 364-367; Berkenvelder, *Zwolse regesten* II, nr. 798-800; Van der Helm, 'Geschiedenis van Langedieke en Makkinge begint eerder', 15-20. 62 Mol, 'Stellingwerf en Schoterland als vrije Friese landsgemeenten', 26. 63 GPCV I, 379-382; Berkenvelder, *Zwolse regesten* II, nr. 925-929. 64 GPCV I, 456-457; Berkenvelder, *Zwolse regesten* II, nr. 928. 65 Berkenvelder, *Zwolse regesten* II, nr. 1304. 66 BB, 996-1071.

67 Berkelbach, *Regesten Bisschoppen*, nr. 458. **68** Berkelbach, *Regesten Bisschoppen*, nr. 823. **69** Vries, 'De perochies van et vri'je Stellingwarf', 3-8. **70** Het Friesche Broek is onder te verdelen in het Rondebreek, Buitenbreek, Tussenbreek, Markerbreek en het Oosterbreek. **71** Slofstra, 'Kolonisatie van de Friese veengebieden', 206-230; Worst, *Agrarische veenontginningen in Opsterland*, 78-101. **72** Recentelijk zijn door archeologen van RAAP ten zuiden van Ureterp enkele elfde tot twaalfde-eeuwse boerderijen opgegraven. Helaas zijn in Zuidoost-Friesland nog nooit complete dertiende- of veertiende-eeuwse boerderijen plattegronden gevonden waarmee deze vergeleken kunnen worden. **73** Bieleman en Elerie hebben hier uitgebreid onderzoek naar gedaan; Elerie, *Weerbarstig land*, 1998; Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 1987; Bieleman, *Boeren in Nederland*, 2008.

